

De opstand die bedoeld was om te mislukken

Honderd jaar na de Ilinden opstand in Macedonië

GERHARD ESHUIS

Op 2 augustus was het honderd jaar geleden dat in Macedonië een opstand uitbrak tegen het Ottomaanse bewind. Deze opstand staat bekend onder de naam Ilinden (letterlijk dag van Elias) en is genoemd naar de heilige Elias die op deze dag speciaal in de Balkan wordt vereerd. In dit artikel wil ik proberen wat meer inzicht te geven in de achtergronden van deze opstand, die in ons land de schrijver A. den Doolaard heeft geïnspireerd tot zijn roman 'Oriënt Express'

'We beginnen dus een opstand die van tevoren verloren is?' zei Kosta smartelijk. 'Hoe kun je daar zo rustig over spreken!' Het venijnige glimmen van het kaarslicht in de geweerlopen deed hem opeens pijn aan de ogen. 'Natuurlijk,' zei Damian rustig. Hij haalde een boekje sigarettenpapier uit zijn borstzak en blies er ongeduldig een blaadje af. 'Tenzij God een wonder verricht is er van winnen geen sprake. Het is er ons trouwens niet om te doen. Europa wakker schudden, dit willen we. We hebben niet voor niets de Frans-Turkse Bank in Saloniki laten springen en dat Franse schip vol munitie voor de Turken.- Hij likte de sigaret dicht en nam vuur aan de kaars. 'Macedonië zal branden als een toorts, Kosta! Maar Frankrijk en Rusland en Oostenrijk zullen die brandstapel zien en ons te hulp komen. Wij moeten dus laaiend branden en lang!' Hij deed een heftige trek aan de sigaret en trapte haar toen uit op de grond tussen de hoopjes revolvers ¹.

Deze passage uit Oriënt expres kan niet duidelijker aangeven waar het de organisatoren van de Ilinden opstand om te doen was, namelijk zoveel mogelijk ellende creëren, zodat de internationale gemeenschap wel moest ingrijpen.

In de Ottomaanse tijd was Macedonië een regio zonder duidelijke grenzen. Formeel bestond het niet eens als bestuurlijke Osmaanse entiteit. In dit gebied, gelegen tussen pas opgerichte staten - Griekenland in het zuiden, Servië en Bulgarije in het noorden, leefden verschillende volken door elkaar. De boeren van de regio waren voornamelijk orthodox en in meerderheid Slaven; Griekstalige orthodoxe christenen en moslims woonden vooral in de kustgebieden en de steden. De hoofdstad Thessaloniki was een typische veeltalige Osmaanse havenstad waar schoenpoetsers zich in zeker vijf talen verstaanbaar konden maken. Binnen en buiten de stad overheerste geen enkele etnische groep. Nationalisme zou slechts met behulp van buitensporig geweld en heel wat ijdele hoop de basis voor bestuur over een dergelijk land kunnen vormen.²

Om de gebeurtenissen van 1903 te kunnen begrijpen moeten we eerst 25 jaar teruggaan in de tijd. Na de Bulgaarse onafhankelijkheid was in 1878 bij de Vrede van San Stefano, had het land alleen het huidige grondgebied gekregen, maar ook heel Macedonië en Oost Thracië, zonder dat overigens de bewoners van deze gebieden daarover waren geraadpleegd. Engeland en het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk waren echter bang voor teveel Russische invloed in de regio via een sterke Bulgaarse bondgenoot. De Duitse kanselier Bismarck, die trouwens van mening was dat 'De Balkan ~niet de botten van een gezonder Pruisische grenadier waard was' wierp zich op als bemiddelaar. Tijdens het congres van Berlijn werd Bulgarije verkleind tot het gebied ten westen en noorden van het Balkangebergte. Macedonië en Oost Thracië kwamen weer onder Ottomaans bestuur. Wel kregen het al eerder onafhankelijke Servië en Montenegro uitbreiding van hun gebied. In Bulgarije zelf zou deze beslissing leiden tot een nationale frustratie, die ook nu nog steeds bij veel Bulgaren voortduurt. Maar ook in Macedonië zelf waren de gevolgen rampzalig. Vanaf juli 1878 stroomden duizenden Albanese en Turkse soldaten naar westelijk en oostelijk Macedonië uit de gebieden die nu onder Servisch en Montenegrijns bestuur kwamen. Hele dorpen werden geplunderd en in brand gestoken. Boeren, of ze nu Grieks, Albanees, Turks of Slavisch waren, werden uit hun huizen verdreven en voegden zich bij een rondzwerfend leger dat beschutting in de steden zocht. De Albanese en Slavische mannen versterkten de gelederen van de *tsjetas*, de kleine, gewapende bandietenbendes. Zij hielden zich eerst door roof in leven, maar werden al gauw de harde kernen van een guerrillabeweging. Enige maanden voor het Congres van Berlijn was de Griekse overheid al begonnen de Grieken in Macedonië te stimuleren hun eigen guerrillatroepen te formeren, de *andartes*.

De vijandschap tussen Slaven en Turken was vlak bij de nieuwe grens tussen het Bulgaarse vorstendom en het Osmaanse Macedonië het hevigst. Tegen oktober 1878 organiseerde Edinstvo (Eenheid), een van de nieuwe nationalistische comités die in waren ontstaan, een opstand in het district Kresna, vijftig kilometer ten zuiden van de nieuwe Servische grens. De opstand verspreidde zich snel, en op het hoogtepunt hadden de rebellen zo'n negenenvijftig gemeenschappen 'bevrijd', ongeveer 32.000 mensen, voornamelijk Slaven. De rebellie hield een maand stand voordat de Osmaanse troepen en partizanen de beweging onder de voet liepen en overgingen tot zuiveringsacties. Vervolgens hadden de Osmanen drie jaar nodig om de situatie in Macedonië weer enigszins in de hand te hebben. De Albanezen en Macedonische Slaven waren niet in staat geweest om hun 'volkslegers' staande te houden. Maar de Osmanen waren er niet in geslaagd stabiliteit in Macedonië te brengen, vooral niet voor de boeren.

Zowel de Grieken als de Bulgaren probeerden de steun te krijgen van de christelijke boeren. Twee instellingen waren verantwoordelijk voor de identiteit van een dorp - de Kerk en de school. Beide kanten richtten eigen scholen op om hun nationale idealen te propageren, stichtten kerken die loyaal waren jegens 'hun' bisschoppen, en maakten kaarten en etnografieën om hun claim te rechtvaardigen. Maar daarnaast financierden ze gewapende bendes, als vreedzamer methoden te weinig succes opleverden. Ook de Serviërs en Roemenen maakten propaganda, maar minder fanatiek.

Etniciteit was zowel een gevolg als de oorzaak van deze onrust. Revolutionair geweld zorgde voor nationale banden, maar werd er ook door veroorzaakt. De ongelukkige boeren wilden alleen maar overleven, in plaats dat ze voor het nationalisme wilden sterven. De repressie van beide kanten deed veel inwoners emigreren naar Bulgarije, Griekenland, Midden-Europa of de overkant van de Atlantische Oceaan. Zij die achterbleven werden pionnen in een politieke strijd tussen partijen die steeds meer geweld gingen gebruiken om zich van hun loyaliteit te verzekeren³. Het was maar al te duidelijk dat zodra het Ottomaanse gezag weg zou vallen het gebied een twistappel zou worden tussen Bulgarije, Griekenland en Servië.

Binnen het Macedonische verzet waren er twee soorten guerrillatroepen of *tsjetas*. De eerste kwam voort uit de Interne Organisatie, VMRO (interne Macedonische Revolutionaire Organisatie). Deze beweging was in 1893 opgericht door een aantal onderwijzers, van wie Damian Gruev (die model heeft gestaan voor de vader van de hoofdpersoon uit het boek van Den Doolaard) en Gotse Deltsjev zouden worden. De VMRO wilde de gehele boerenbevolking mobiliseren, zodat een opstand alleen al door numeriek overwicht zou kunnen slagen. Alle Macedonische districten van het Osmaanse Rijk

moesten dan uit naam van alle inwoners, ongeacht geloof of nationaliteit omgevormd worden tot een autonoom Macedonië. Pas als overreding de bevolking niet over de streep kon helpen, moest terreur worden gebruikt.

Roversbenden

De Externe Organisatie beter bekend onder de naam Opperste Comité (VK) die vanuit Bulgarije opereerde, was uit op meer spectaculaire confrontaties met de Osmanen. Op die manier wilde men bloedige vergeldingsacties tegen de Slaven in Macedonië uitlokken. Zo hoopte men, net als bij de Bulgaarse opstand in 1876 publiciteit en sympathie in West-Europa te krijgen, zodat de Macedonische kwestie hoog op de agenda van de grote mogendheden zou blijven. Uiteindelijk zou dat in de ogen van de grote mogendheden een interventie van het Bulgaarse leger rechtvaardigen, waarna Macedonië bij een Groot-Bulgarije kon worden ingelijfd. Het streven was dus niet een multi-etnische onafhankelijke Macedonische staat. De tsjetas van de VK hadden binnen Macedonië aanmerkelijk minder steun dan de VMRO. In de praktijk waren het meestal groepen rovers van over de Bulgaarse grens. Het kwam er vaak op neer dat ze een paar Turken beroofden en vermoordden ter meerdere glorie van de 'bevrijding' van de ploeterende boeren, waarna ze spoorlags terugkeerden naar de veilige beschutting van Bulgarije, met achterlating van dorpen die nu heel kwetsbaar waren voor Turkse wraakacties. De ellende van de mannen, vrouwen en kinderen in naam van wie de strijd gevoerd werd, nam ten gevolge hiervan dramatisch toe.

De dorpen stonden centraal in de strategie van de VMRO. De etnisch gemengde commerciële wereld van de grote steden was niet de juiste biotoop om revolutionairen voort te brengen, dus moest er gerekruteerd worden op het platteland. Behalve het ronselen van verzetsstrijders en verspreiden van propaganda, werden ook wraakacties uitgevoerd op Turkse notabelen en gendarmes die zich gehaat hadden gemaakt vanwege hun wreedheid. Maar dergelijke acties werden steeds gevolgd door snelle represailles van de Osmaanse troepen, die zowel in aantal als in wapenbezit superieur waren.

Zieltjes winnen

Theoretisch konden alle nationaliteiten die in Macedonië voorkwamen zich bij de VMRO aansluiten, maar in de praktijk bestond de organisatie voornamelijk uit Slaven. Een dorp dat onder toezicht stond van een patriarchale, Grieks-orthodoxe geestelijke, stond per definitie vijandig tegenover de VMRO. Als het echter kon worden overgehaald om zich van het patriarchaat af te wenden en zich in plaats daarvan het bij Bulgaarse exarchaat in te sluiten, zou dit tevens een acceptatie van de guerrillabeweging impliceren⁴. Een dorpskerk met een Bulgaarse priester betekende over het algemeen ook een Bulgaarse lokale school. De duidelijk omliggende orde van het dorpsleven zorgde ervoor dat de dorpsbewoners zich achter elke openbare, verklaring van de priester en/of de dorpsoudste schaaften, ook als deze door de guerrilla's was afgedwongen. Als een dorp zich eenmaal tot de 'strijd' bereid had verklaard, kon de VMRO het beschouwen als een bron van rekruten en voedsel. Als tegenprestatie werd er bescherming geboden tegen hun eigen en rivaliserende bendes. Niet alleen verraders en spionnen hadden overigens de tsjetas te vrezen, maar ook gegoede dorpsbewoners die geen goederen of gelden wilden bijdragen aan de VMRO riskeerden hiermee de dood. Vooral veel volgelingen van het patriarchaat verzetten zich tegen de geforceerde bekering van dorpen tot het exarchaat.

Toch betekende de strijd tussen de Griekse en Bulgaarse Kerken niet dat het conflict op het Balkanschiereiland vooral een religieus karakter had. Over het algemeen lieten de leiding en activisten van de VMRO lieten zich meer leiden door socialistische en anarchistische ideeën. Het geloof was alleen maar het meest voor de hand liggende criterium om de nationale of politieke hechting van een dorp te bepalen, omdat een nationaal of politiek bewustzijn, in de moderne betekenis, nog nauwelijks aanwezig was onder de boerenbevolking. Bekeringen van volledige dorpen waren aan de orde van de dag⁵. Dat gebeurde lang niet altijd onder dreiging van een geweer, maar hing er ook vanaf of de Griekse of de Bulgaarse kerkelijke en wereldlijke overheid de priester en de onderwijzer betaalde.

De regeringen van Servië, Griekenland, Bulgarije en Turkije waren zich er maar al te goed van bewust dat de grote mogendheden niet nog een crisis zouden tolereren in hun eigen achtertuin. Maar de geheime genootschappen en vrijheidsstrijders (*komitadji's*) beseften dit niet of weigerden dit onder ogen te zien. In 1902 achtte de VK, waar de Bulgaarse regering inmiddels geen enkele greep meer op had, het moment gekomen voor een spectaculaire opstand in Macedonië, om zo de grote mogendheden aan te zetten tot actie tegen Turkije.

De opstand

Het begon in 1902 met een opstand die de VK een in Gorna Djumaya (nu het Bulgaarse Blagoevgrad), die de plaatselijke dorpelingen onverschillig liet, maar Osmaanse wraakacties tot gevolg had. Daarna sloeg de onrust over naar de stad. Op een lentemorgen in 1903 vond er in de haven van Thessaloniki een enorme explosie plaats in de machinekamer van een Frans koopvaardijsschip, de *Guadalquivir*, dat klaarlag om te vertrekken. Later die dag ontspoorde een trein afkomstig uit Istanboel door een bomexplosie; dezelfde avond nog doofde de verlichting in de stad door sabotage van de gasleidingen. De chaos was compleet toen de Banque Ottomane, die onder Frans beheer stond, met dynamiet opgeblazen werd. De explosie was zo hevig dat de belendende Kegelclub vernietigd werd en veel van de Duitse inwoners van de stad die daar een gezellig avondje doorbrachten, om het leven kwamen. Door de hele 'Frankische' wijk werden zelfgemaakte bommen en molotovcocktails bij cafés, clubs, hotels en een theater naar binnen gegooid. Dit leidde tot hysterie in de hele stad. Woedend over de aanslagen, begon een moslimmenigte de Slavische minderheid in de stad te lynchen. Er waren al zo'n zestig doden gevallen toen de gouverneur de staat van beleg afkondigde en zo een nog erger bloedbad voorkwam. De opstandelingen hadden zich alleen op buitenlandse bedrijven gericht, om opnieuw te proberen een interventie van de grote mogendheden te forceren. Maar de Britse en Franse oorlogsschepen, die kort daarop even buiten Thessaloniki voor anker gingen hadden alleen maar tot taak te waken over 'westerse' eigendommen en levens, niet over de bescherming van de christenen in Macedonië. Ook de Russische tsaar en de Oostenrijkse keizer grepen niet gewapenderhand in en waren zelfs in staat het eens te worden over een hervormings-programma voor de Osmaanse provincie. Het wachten was op de volgende acties van de revolutionairen. Binnen een deel van de VMRO had lange tijd twijfel bestaan tegen het nut van een dergelijke opstand, maar toen Gotse Deltsjev, die zich met al zijn moreel gezag tegen een opstand had verzet, begin mei 1903 in een hinderlaag liep en gedood werd, was de opstand onafwendbaar. Damian Gruev nam zonder veel enthousiasme de leiding⁶.

Het belangrijkste strijdtoneel werd **Krusevo**, een afgelegen bergstadje ten noorden van de regionale hoofdstad Bitola. Eerder dat jaar hadden

afgevaardigden uit deze stad nog de Osmaanse autoriteiten verzocht om het plaatselijk garnizoensleger te versterken - hoewel bijna alle tienduizend inwoners van de stad christelijk waren, zij het verdeeld in drie taalgemeenschappen: Walachijns (verwant aan het Roemeens), Grieks en Slavisch. De handelaren en de ambachtslieden van de stad hadden namelijk genoeg van de activiteiten van de tsjetas in de omliggende dorpen. Maar op 2 augustus hadden de autoriteiten nog steeds niet gereageerd op het verzoek om meer troepen.

Op de avond van die dag werden in de dorpen rond Bitola hooibergen in brand gestoken als teken van het begin van de opstand. Spoedig laaiden ze heel West-Macedonië op, van Kastoria in het Zuiden tot aan Debar in het noorden. In de hele streek werden wapens tevoorschijn gehaald die maanden en soms wel jaren verborgen waren geweest. Alle telegraafdraden in de drie Macedonische districten werden doorgesneden; bruggen werden opgeblazen en wegen geblokkeerd. Het lukte alleen niet de spoorverbinding tussen Bitola en Thessaloniki af te sluiten.

Vervolgens ondernamen driehonderd komitadji's verdeeld over acht tsjetas, een aanval op Krusevo. Na een harde strijd die verscheidene uren duurde werd de kazerne veroverd en in brand gestoken. Het volledige garnizoen werd gedood of de stad uitgejaagd. Krusevo werd de grootste nederzetting die de opstandelingen in handen kregen, Het revolutionaire leiderschap riep de stad uit tot republiek en begon met de installatie van een nieuwe regering. Deze bestond uit een 'burger'-commissie, met leden uit alle gemeenschappen. Vanwege de grootte van Krusevo was de herovering van de stad voor de Osmaanse autoriteiten in Bitola een eerste prioriteit. In minder dan twee weken tijd had men een leger van vijfduizend eersteklas Osmaanse troepen, compleet met artillerie, dertig kilometer ten oosten van Krusevo weten te verzamelen. De stad werd eigenlijk zonder veel strijd ingenomen. Er waren hier en daar wat schermutselingen, maar de meeste opstandelingen trokken zich terug na enig stiekem onderhandelen met de Turkse bevelhebber, Bachtiar Pasja.

De bewoners van de stad zelf kregen niet de kans om te onderhandelen. Gedurende vier dagen onderwierpen de Turken Krusevo eerst aan artilleriebeschietingen om de niet-bestaande defensie te verzwakken, voordat Bachtiar Pasja zijn reguliere manschappen en paramilitairen toestemming gaf om de stad te plunderen. Na verkrachtingen, moordpartijen en brandstichtingen vertrokken de soldaten, (met medeneming van karrenvrachten oorlogsbuit.) Het was echter opmerkelijk dat de soldaten hun wrede daden beperkten tot de Walachijse en Griekse delen van de stad. Iets bergopwaarts lag de Bulgaaars/Slavische wijk er nog vrijwel ongeschonden bij. Het is nooit duidelijk geworden waarom, ofschoon de Grieken en Walachijers later vanzelfsprekend opperden dat hij het op een akkoordje had gegooid met de zich terugtrekkende opstandelingen. De echte waarheid rond de Iinden-opstand in Krusevo is nu waarschijnlijk niet meer te achterhalen. Maar uiteraard is deze gebeurtenis door de historici van de diverse nationaliteiten in de regio uitgemolken om karakteristieke en intenties toe te schrijven aan de verschillende betrokken gemeenschappen. Het is in ieder geval voor de Slavische Macedoniërs de centrale mythe geworden die hun

aanspraak op soevereiniteit en het bestaan als natie ondersteunt. Nog altijd is Krusevo voor alle (Slavische) Macedoniërs het symbool van hun strijd voor onafhankelijkheid. Als herinnering daaraan is in de Tito-tijd een aartslelijk **betonnen monument** opgericht op de heuvel boven de stad. Elk Macedonisch schoolkind zal dit waarschijnlijk met zijn klas wel eens hebben bezocht. Uiteindelijk werd de opstand binnen een maand de kop ingedrukt. Hoewel we inmiddels gewend zijn geraakt aan bloederige taferelen op de televisie en in de kranten, zijn zelfs nu nog de foto's van de Macedonische dorpen die door vergeldingsacties geteisterd werden schokkend. Het resultaat was 4.500 doden.⁷ Niet alleen werden duizenden burgers omgebracht of het slachtoffer van verkrachting. Ook gingen er nog eens 119 dorpen in vlammen en moesten vijftigduizend dorpsbewoners hun heil in de bergen zoeken, waar velen zouden sterven gedurende de strenge winter die volgde. Nu de Slavische tsjeta's zo goed als verdwenen waren, trokken nu de Griekse andartes door het land om alle gemeenschappen weer onder het gezag van tot het patriarchaat te brengen. Dat leidde weer tot meer Servische activiteit in deze streken. Daarbij moesten de Serviërs niet alleen tegen de Grieken en Bulgaren vechten, maar ook tegen de Turken en de Albanesezen.

De onderdrukking van Iinden betekende dan ook niet het einde van de nationalistische strijd. Integendeel, deze was er juist erger door geworden. Wel was het evenwicht tussen de strijdende partijen veranderd. De regering in Istanboel zag de Bulgaren als grootste bedreiging. De Griekse en Servische verzetsbewegingen probeerden vooral de Bulgaarse of Albanese invloeden, of die van elkaar tegen te gaan. Het voortdurende geweld noodzaakte de grote mogendheden wel tot intensievere diplomatieke activiteiten. In september en oktober 1903 kwamen tsaar Nicolaas II en keizer Frans Jozef met hun ministers van Buitenlandse zaken in een jachthuis in het Oostenrijkse Mürzsteg bijeen om te overleggen hoe de status quo in Macedonië te bewaren, onder het mom van het behartigen van de belangen van de christelijke gemeenschappen daar. Een van de hoofdpunten van de overeenkomst die zij bereikten was een reorganisatie van de Osmaanse gendarmerie in Macedonië. Professionele politiemensen afkomstig uit de grote Europese mogendheden, zouden met de uitvoering daarvan worden belast. Daarmee werd dit de eerste keer dat een 'internationale strijdmacht', werd ingezet werd om een einde te maken aan de binnenlandse onrust op de Balkan en om de belangen van de grote mogendheden te behartigen. De missie was ondoordacht, slecht voorbereid en werd beroerd uitgevoerd. Hiermee werd een lange traditie van klungelige interventies ingeluid.⁸

De aanwezigheid van buitenlandse ambtenaren op Osmaans grondgebied maakte het afbrokkelende gezag van de sultan maar al te duidelijk. Maar de Turkse regering had, ondanks het nodige tegensputteren, weinig keus. Ze moest het akkoord wel tekenen, om te voorkomen dat ze alle Europese mogendheden tegen zich zou krijgen. Op 25 november 1903 accepteerde de sultan dan ook de overeenkomst van Mürzsteg. In de praktijk bleek de aanwezigheid van de buitenlandse politie weinig effect op te leveren. De gendarmes vormden de slechtst betaalde en meest veronachtzaamde afdeling van het onderdrukkingsapparaat van de sultan. Desondanks hadden ze tot taak om de frontlinie van de Macedonische strijd te controleren. Dat leidde onvermijdelijk tot corruptie. De onderbetaalde gendarmes en hun officieren vulden hun schamele inkomen aan ten koste van de bevolking. Daarnaast drongen de grote mogendheden en bij de Ottomaanse overheid op aan om nieuwe gendarmes te rekruteren uit de christelijke gemeenschappen. Als er al christenen waren die uitkeken naar

een dergelijke carrière, dan werden ze snel ontmoedigd door het lot van de eerste lichter. Verscheidene van hen werden door de tsjetas vermoord, anderen werden met de dood bedreigd als ze in dienst zouden blijven.

Het enige wat de overeenkomst van Müzsteg bereikte, was inderdaad het voortduren van de status quo op de Balkan, wat ook het voornaamste doel ervan was geweest. Maar de verdere gevolgen zouden paar jaar later duidelijk worden. Griekenland, Servië en Bulgarije interpreteerden het verdrag namelijk heel anders. In de overeenkomst was een clausule opgenomen die de herziening van bestuursgrenzen toestand 'met het oog op een meer regelmatige verdeling van de diverse nationaliteiten'. Dit was voor deze drie landen een duidelijke aanzet voor een uiteindelijke opdeling van Macedonië. Bulgarije, dat nu overspoeld werd door gedemoraliseerde strijders uit Macedonië en oorlog met het Osmaanse Rijk vreesde, kon hiertegen slechts protesteren, maar Griekenland en Servië zagen het als een extra excuus om hun steun aan terroristische activiteiten in de regio te vergroten zodanig, dat ze zich gedroegen alsof de nieuwe bestuursgrenzen al overeenkwamen met de toekomstige gebiedsuitbreidingen. De komst van ambtenaren uit de grote mogendheden versterkte bovendien onder de Turkse legerofficieren in Macedonië de onvrede met het bestuur van de sultan. Zijn kennelijke onvermogen om de rust in dit gebied te bewaren zou al spoedig leiden tot een opstand tegen zijn bewind onder de Turken zelf. Dit zou echter niet leiden tot verlichting van het lot van de Balkanbevolking. In de daaropvolgende Balkanoorlogen en de Eerste Wereldoorlog zou het zelfs van kwaad tot erger gaan.

Geraadpleegde literatuur:

A den Doolaard, Oriënt expres, Amsterdam, 1934

Misha Glenny, De Balkan 1803-2000, nationalisme, oorlog en de grote mogendheden, Utrecht, 2000

Raymond Detrez, Macedonië, land in de wachtkamer, Antwerpen 2002

Mark Mazower, De Balkan, een geschiedenis, Amsterdam, 2002

Noten:

1 A. den Doolaard, Oriënt express, Amsterdam, 1934, pag 24

2 M. Mazower, De Balkan, een geschiedenis, Amsterdam, 2002, pag. 144

3 Mazower, pag. 146

4 Een exarch is een afgevaardigde van de patriarch, die in diens naam de bisschoppen en kerken bezoekt. In de Oosters Orthodoxe kerken speelt de exarch in een bepaald land dan ook een belangrijke rol in de nationale kerk.

5 Glenny, pag. 212

6 Raymond Detrez, Macedonië, land in de wachtkamer, Antwerpen 2002, pag. 80

1 Detrez, pag 85

11 Glenny, pag.